

Τάσος Χατζηαναστασίου
Διδάκτωρ Ιστορίας, εκπαιδευτικός

Κοινοί τόποι στη βαλκανική λογοτεχνία της Τουρκοκρατίας

Η «Αλεξανδρία»* ή όταν ο Κράλης Μάρκος συνάντησε τον Κωνσταντίνο

Έχει υποστηριχτεί από πολλούς ότι το Βυζάντιο αποτελεί την κοινή μήτρα του πολιτισμού των βαλκανικών λαών.[1] Άλλωστε, τα περισσότερα έργα της μεσαιωνικής σλαβικής φιλολογίας αποτελούν θρησκευτικά έργα, συνήθως μεταφράσεις ελληνικών πρωτοτύπων (Κατσόφσκα 2004: 168, 170, 354-355). Η εμπειρία ωστόσο της τουρκικής κατάκτησης και κατοχής, υπήρξε ένα από τα χαρακτηριστικότερα κοινά σημεία της λαϊκής δημοτικής παράδοσης στα Βαλκάνια. Συνεχίζοντας και αναπτύσσοντας αυτή τη λαϊκή παράδοση, πολλοί λόγιοι συγγραφείς και ποιητές θα εμπνευστούν από τα θέματα τα σχετικά με την Τουρκοκρατία τον 18ο και ιδιαίτερα τον 19ο αι., όταν οι λαοί ξεσηκώνονται διεκδικώντας την εθνική τους χειραφέτηση. Το γεγονός ότι η Τουρκοκρατία και οι συνέπειές της αποτέλεσαν ιδιαίτερα αρνητικές εμπειρίες αποτελεί κοινό τόπο τόσο στη λαϊκή όσο και στη λόγια λογοτεχνική παράδοση των λαών της Βαλκανικής. Η αποτύπωση αυτής της αρνητικής στάσης στην προφορική και γραπτή φιλολογία γίνεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο. Ισχυρή, όμως, στα έργα αυτά είναι και η αντιστασιακή ιδεολογία. Οι αντιστασιακές αναφορές, άλλοτε άμεσες κι άλλοτε έμμεσες, αφορούν τόσο πραγματικά όσο και φανταστικά γεγονότα και εκφράζουν τις ελπίδες των βαλκανικών λαών για απελευθέρωση. Παράλληλα, όταν απαγγέλλονταν ή τραγουδιούνταν λειτουργούσαν και ως παρηγοριά και τόνωση ηθικού αλλά και ως συλλογική ή ατομική συμβολική εκδίκηση απέναντι στην οθωμανική εξουσία.

Η νεοελληνική παράδοση

Όπως είναι γνωστό, οι απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας εντοπίζονται στα ακριτικά τραγούδια, τον 9ο και 10ο αι. Τα αφηγηματικά αυτά ποιήματα έχουν ως πε-

[1] Πολύ χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του πασίγνωστου έργου του Ρουμάνου ιστορικού Νικολάε Γιόργκα, *Byzance après Byzance. Continuation de l' Histoire de la vie byzantine, Editions de l'Institut d'études byzantines*, Βουκουρέστι 1935. Πιο πρόσφατα, ο Σέρβος λογοτέχνης Μίλοραντ Πάβιτς που συγκαταλέγεται ανάμεσα στους σημαντικότερους πεζογράφους του 20ού αι. παγκοσμίως, δήλωσε τα εξής: «Ο σερβικός πολιτισμός δημιουργήθηκε στα πλαίσια του Βυζαντινού Πολιτισμού των Ελλήνων, σαν η λεγόμενη Βυζαντινή Αναγέννηση [...] Εγώ αισθάνομαι απόγονος αυτού του θαυμάσιου πολιτισμού του Ανατολικού Χριστιανισμού ή της Ορθοδοξίας». Συνέντευξη στη Γκάγκα Ρόσιτς. Περιοδικό *Διαβάζω*, τ. 270, 18.9.91, σ. 45.

* Πρόκειται για τη σλαβική (βουλγαρική και σερβική) εκδοχή της *Φυλλάδας του Μεγαλέξανδρου*.

ριεχόμενο τους αγώνες των βυζαντινών ακριτών στρατιωτών εναντίον των μουσουλμάνων στη Μικρά Ασία και την περιοχή της Συρίας. Ακριτικά τραγούδια έχουμε από τον Πόντο, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο, την Κρήτη, την Καππαδοκία και λιγότερο από την Πελοπόννησο, τη Θράκη και τη Μακεδονία (Ζώρας 1956: 1-34, Αλεξίου 1990, Πολίτης 1975: 288-290).[2]

Παραλλαγές ακριτικών τραγουδιών, κλέφτικων και άλλων πολεμικών και ιστορικών δημοτικών τραγουδιών μαζί με το ηρωικό έπος του θρυλικού Γεωργίου Καστριώτη-Σκεντέρμπεη διασώζουν και σήμερα ακόμη οι εξελληνισμένοι Αλβανοί της Πελοποννήσου, γνωστότεροι σήμερα ως Αρβανίτες, που στη διάρκεια της τουρκικής επέλασης βρέθηκαν μαζί με Ελληνόφωνους συμπατριώτες τους στην Κάτω Ιταλία (Καρατζά 2002: 127-133).

Χαρακτηριστικά επίσης είναι τα στιχουργήματα που έχουν ως περιεχόμενο τα κατορθώματα και τους αγώνες των stradioti, δηλαδή των μισθοφόρων Ελληνόφωνων και Αλβανόφωνων της Ηπείρου και της Πελοποννήσου που υπηρετούσαν στο στρατό της Βενετίας.[3] Πολύ χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το στιχούργημα του Τζάνε Κορωναίου για τα ανδραγαθήματα του Μερκούριου Μπούα που γράφτηκε το 1519 και παρόλο που δεν διεκδικεί λογοτεχνικές δάφνες αποτελεί, ωστόσο αξιόλογη ιστορική πηγή, χάρη στην ευσυνειδησία του συγγραφέα (Ζώρας 1956: 44-45).

Τότ' οι Τούρκοι ετζακιστήκαν και 'ς τα άρμενα εμπήκαν
για να φύγουν οι καημένοι λαβωμένοι σκοτωμένοι.
Κι ένας από τους κουμπάνιους πα και κόφτει τους τους μάντους
και τα άρμενα επέσαν και τους Τούρκους επλακώσαν
κ' εδεκεί εκατέσφαξάν τους όλους κ' εθανάτωσάν τους. (Ζώρας 1956: 243)

Άλλα ποιήματα έγραψαν οι ίδιοι οι stradioti σε μια χαρακτηριστική για την εποχή μεικτή ελληνοβενετική διάλεκτο. Ο Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανειώτης αποτελεί μια τέτοια περίπτωση στρατιώτη-ποιητή. Στο παρακάτω απόσπασμα ο Ταρχανειώτης θρηνεί μαζί με το θάνατο του αδερφού του και την απώλεια της πατρίδας του (Μαλτέζου 2003: 29-30).[4]

Σωριάστηκε συθέμελα και σπίτι και πατρίδα
και να και σε, γλυκέ αδερφέ, ο Χάρος μου σε πήρε
και άγουρο σε έστειλε σ' ανήλιαγα παλάτια
Πρώτη η πατρίδα, ύστερα εσύ, μου τάραξες τα στήθια.

Σε άλλη περίπτωση ο «στρατιώτης» Μανόλης Μπλέσης γράφει ένα στιχούργημα 188 στίχων με τίτλο «η Άλωση της Λευκωσίας» όπου επίσης είχαν σταλεί να πολεμήσουν οι stradioti. Έχοντας ως ρεφραίν το στίχο: «φτωχέ στρατιώτη», ο Μπλέσης δεν εκφράζει απλώς και μόνο «εγκαρτέρηση και ψυχική αντοχή», όπως γράφει η Μαλτέζου, αλλά και τη συνείδηση της ιστορικής μοίρας αυτών των πολεμιστών

[2] Σχετικά με το ζήτημα της εθνικής «ταυτότητας» του έπους του Διγενή Ακρίτα, βλ. Καραμπελιάς 2006: 207-211.

[3] Για τους stradioti βλ. Χασιώτης 2001: 119-121, 146-152, Σφυρόερας 1975: 144-145. Για περισσότερα στο Μαλτέζου 2003: 17 και υποσ. 7, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

[4] Η μετάφραση του αποσπάσματος είναι από τη μελέτη του Διονυσίου Ζακυθηνού, «Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανειώτης», Έλλην ποιητής των χρόνων της Αναγεννήσεως», *Νεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, 285.

που ουσιαστικά συνεχίζουν την παράδοση των προγόνων τους από τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου (Μαλτ. 2003: 31-33).

Et passato sto cheimona (Κι αφού περάσει κι ο χειμώνας)
Turnerremo al calocchieri (θα επιστρέψουμε στο καλοκαίρι)
Con la sindrofia si bona (με την καλή συντροφιά)
De cavalli et archibusieri (των αλόγων και των αρκεβουζιοφόρων)
Palikari e buon guerrieri (παλικαριών και καλών πολεμιστών)
Come fo l' nostri vecchietti (όπως έκαναν οι γέροι μας)
O stradioti puveretti (φτωχέ στρατιώτη)

Σπουδαία θέση επίσης στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία κατέχουν οι Θρήνοι για την Άλωση της Πόλης (Ζώρας 1957: 178-221, Λουκάτος 1974: 438-440, Κριαράς 1965, Χρυσός 1994, Flauriel 1825: 340, Κριάρης 1920: 200-201, Πετρόπουλος 1958: 154-155), που γνώρισαν μια ευρύτατη διάδοση σε πολλές περιοχές του ελληνισμού. Τέτοια θρηνητικά τραγούδια γράφτηκαν και για άλλες περιοχές. Χαρακτηριστικός είναι ο «Θρήνος των Αθηνών» για την κατάληψη της πόλης το 1456 από τους Τούρκους (Ζώρας 1957: 42-43, 221-222).[5] Τα τραγούδια αυτά, όπως άλλωστε και οι θρύλοι, οι παραδόσεις και οι προφητείες που αφορούσαν την «ανάσταση του Γένους» τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη διάδοσή τους επιβεβαιώνουν τη διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης.[6] Άλλωστε η τουρκική κατάκτηση ως «πανουργία της Ιστορίας» θα ενοποιήσει τον ελληνισμό για πρώτη φορά ύστερα από αρκετούς αιώνες φραγκοκρατίας και πολυδιάσπασης.

Στη Θράκη που αποτελεί σημείο συνάντησης των νέων με τους αρχαιότερους πολιτισμούς των Βαλκανίων, ένα από τα αρχαιότερα τοπικά έθιμα, τα *Αναστενάρια*, έχει ως δεύτερο τραγούδι της ιεροτελεστίας, ένα τραγούδι με άμεσες αναφορές στην Τουρκοκρατία όπου τα «παλικάρια» καλούνται «να βρουν Τούρκο να σκοτώσουν και Ρωμιό να ξεσκλαβώσουν». Στην ίδια περιοχή πολλά δημοτικά τραγούδια έχουν ως περιεχόμενο τους εξισλαμισμούς, τις αρπαγές γυναικών και το παιδομάζωμα, απηχούν δηλαδή συλλογικές μνήμες από τα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης (Τερζοπούλου 2002: 135-151). Την ίδια θεματολογία συναντάμε και στις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές:

Έρθεν ο Τούρκον ο κακόν κ' εκόνεψε σ' σην χώραν (Πόντος)
Ανάθεμά σε βασιλιά και τρισανάθεμά σε
Με το κακό ν' οπόκαμες και το κακό που κάνεις
Στέλνεις, δένεις τους γέροντες, τους πρώτους, τους παπάδες,
Να μάσης παιδομάζωμα, να κάμης γενιτσάρους (Ήπειρος)
(Λουκάτος 1974β: 441-444)

Στη συνέχεια θα ανθίσει το δημοτικό τραγούδι, ιδιαίτερο είδος των οποίων αποτελούν τα κλέφτικα και τα ιστορικά τραγούδια (Πολίτης 1975: 290-291).

Το πνεύμα της αντίστασης κατά της τουρκικής κατάκτησης απηχεί επίσης και ο *Ερωτόκριτος* που γράφτηκε στην ενετοκρατούμενη Κρήτη ανάμεσα στο 1600-1610. Στο διαγωνισμό κονταρομαχίας που λαμβάνει χώρα στο έργο, ένας από τους διαγωνιζόμενους, ο Καραμανίτης Σπιθόλιο-

[5] Για θρηνητικά τραγούδια για τις αλώσεις διαφόρων πόλεων βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 408-409.

[6] Για περισσότερα στο Καραμπελιάς 2006.

ντας, που αντιπροσωπεύει το πρότυπο του Τούρκου κατακτητή και περιγράφεται ως ιδιαίτερα πολεμοχαρής, άξεστος και τρομακτικός στην όψη (στ. 319-364). Αντίθετα, ο βασικός του αντίπαλος, ο Κρητικός (στ. 843-845 και 972-986), όπως άλλωστε και ο γιος του Ρήγα του Βυζαντίου (στ. 365-442), παρουσιάζεται ευγενικός, συνετός και γενναίος συνάμα, πραγματικός ιππότης. Έτσι, μέσα σ' ένα έργο που υποτίθεται πως τοποθετείται ιστορικά σε μία παλιότερη μυθική εποχή, προβάλλεται η βασική αντίθεση της εποχής που αφορά την αντίσταση στην τουρκική κατάκτηση. Άλλωστε το έργο γράφεται ακριβώς ανάμεσα στην τουρκική κατάκτηση της Κύπρου (1570-1571) και την επίθεση κατά της Κρήτης (1645-1699).

Λίγα χρόνια μετά την τουρκική κατάκτηση, ο Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, στο έργο του *Κρητικός Πόλεμος*, θα περιγράψει την κατάσταση με τα πιο μελανά χρώματα καθώς οι Τούρκοι δεν αφήνουν ούτε το ψωμί που ψήνουν οι φτωχές νοικοκυρές. Σε άλλο σημείο το ίδιο το κάστρο του Χάνδακα κάνει δέηση έτσι ώστε να μην το «καταπατήσουν» οι «Αγαρηνοί» ενώ μετά την πτώση του καλεί τη φύση να μετάσχει στο θρήνο του:

μηδέ γενούσι 'οπωρικά
βότανα ξεραθήτε
'ς τα τόσα πλήσα βάσανα
οπού 'ς με θωρείτε
το πώς με 'δώκα των Τουρκών
το πώς με παραδώσαν.[7]

Ο *Θρήνος της Κρήτης* του Πατριάρχη Αλεξανδρείας, Γερασίμου Β΄, εξιστορεί τις συμφορές που βρήκαν την Κρήτη και τους Κρητικούς και απηχεί το ίδιο πνεύμα με αυτό των θρηνητικών ασμάτων της Άλωσης (Μπουμπουλίδης 1955: εισαγωγή σ ιδ΄-ιε΄, 21-30).

Η περίφημη Κρητική Αναγέννηση έσβησε με την τουρκική κατάκτηση. Την ίδια περίοδο, στα τέλη δηλαδή του 17ου αιώνα, εντείνεται στον ελλαδικό χώρο η προσπάθεια για το «φωτισμό» του Γένους. Οι ατομικές αρχικά πρωτοβουλίες σταδιακά θα πυκνώσουν, για να διαμορφώσουν το αμέσως επόμενο διάστημα την πνευματική κίνηση που έμεινε γνωστή ως *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης μεταξύ «ευρωπαϊστών» και «παραδοσιοκεντρικών», οι πρώτοι θα ταυτίσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη βαρβαρότητα και την απολυταρχία ενώ οι δεύτεροι πολύ συχνά θα δηλώσουν τη νομιμοφροσύνη τους απέναντι στο καθεστώς, προκειμένου να αποκρούσουν την επιρροή του δυτικού διαφωτισμού.[8]

Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Ρήγα Φεραίου καθώς δεν περιορίστηκε μόνο στο διαφωτιστικό έργο αλλά συνέλαβε και σχεδίασε την πραγματοποίηση μιας παμβαλκανικής επανάστασης εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ανατροπή της τυραννικής εξουσίας του Σουλτάνου θα οδηγούσε στην εγκαθίδρυση της «Ελληνικής Δημοκρατίας», ενός καθεστώτος πολιτικής ισότητας, κοινωνικής δικαιοσύνης και θρησκευτικής ανεκτικότητας. Ο Ρήγας, έχοντας σαφή συνείδηση της διαχρονίας[9] και της πνευματικής υπεροχής

---

[7] Ο Ηρακλής Μήλλας επιχειρεί να δείξει πως ο Μπουνιαλής δεν είναι τόσο αρνητικός απέναντι στους Τούρκους. Παρόλα αυτά, το έργο αποτελεί έναν ακόμη λαϊκό θρήνο για την άλωση μιας περιοχής από τους Τούρκους. Βλ. Μήλλας 2005: 294-295.

[8] Για μια σύγχρονη ματιά στο ζήτημα βλ. Καραμπελιάς 2009.

[9] «Ο λαός, απόγονος των Ελλήνων πού κατοικεί την Ρούμελην, την Μικράν Ασίαν, τας Με-

του ελληνισμού καλούσε τους συμπατριώτες του σε εξέγερση: «Ο Λεωνίδας πού να ζη με τους τρακόσιους του μαζί, να ιδή τον Σπαρτιάτη πώς ρίχνεται σαν άτι, τρώει πατεί, ξεσχίζει την Τουρκιά, μπρε παιδιά»[10] ταυτόχρονα όμως απευθύνεται σε όλους τους καταπιεσμένους της Αυτοκρατορίας, χριστιανούς και μουσουλμάνους. Κι αυτό, παρότι συγκινείται και μάλιστα εκδίδει τους *Χρησμούς του Αγαθάγγελου*, προφανώς διότι θεωρεί πως λειτουργούν εθνεγερτικά (Καραμπελιάς, 2009: 179-181).

Αυτή η αρνητική εικόνα για τον Τούρκο διατηρείται και αναπαράγεται και στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση μετά την Απελευθέρωση και την ίδρυση του σύγχρονου ελληνικού κράτους το 1830. Ο Ηρακλής Μήλλας, που έχει μελετήσει διεξοδικά το ζήτημα, παρατηρεί ότι «οι Τούρκοι εμφανίζονται ως αρνητικές προσωπικότητες», ειδικότερα «ως αφηρημένες προσωπικότητες παρουσιάζονται αδίστακτοι, φανατικοί και διεφθαρμένοι, πηγή δυστυχίας και κινδύνου για τον «ελληνικό εαυτό» που εδώ εξισώνεται άκριτα με τη συλλογικότητα των Ελλήνων» (Millas 2006). Αφήνουμε κατά μέρος την τελευταία φράση που ως διατύπωση δεν στέκει ως λογική πρόταση, αφήνει όμως μ’ αυτό το «άκριτα» μια αμφιβολία ως προς τη δυνατότητα ύπαρξης ενός εθνικού συλλογικού εαυτού. Η επισήμανση της αρνητικής εικόνας του Τούρκου στη νεοελληνική λογοτεχνία από τον Ηρακλή Μήλλα ερμηνεύεται ως ένα φαινόμενο αναπαραγωγής εθνικών στερεοτύπων. Αντί όμως να υποστηρίξει τη θέση του αυτή, περιορίζεται στο να «αποκαλύψει» τις σκοπιμότητες της χρήσης του στερεότυπου του «κακού Τούρκου». Υποστηρίζει δηλαδή ότι η «ιδέα μιας «τρομερής» και απόλυτα αρνητικής *Τουρκοκρατίας* προσφέρει χρήσιμες εικόνες που στηρίζουν την ιδεολογία του ελληνικού εθνικού κράτους». Για τον πανεπιστημιακό καθηγητή, όχι μόνον η λογοτεχνία αλλά και η νεοελληνική ιστοριογραφία αναπαράγουν το «στερεότυπο του κακού Τούρκου» και της Τουρκοκρατίας γιατί έτσι εξυπηρετείται η διατήρηση του «εθνικού μύθου» της διαχρονικής συνέχειας του ελληνισμού! Οπότε αφού η διαχρονία του ελληνισμού απορρίπτεται με βάση μια ορισμένη βιβλιογραφία[11] που γί-

σογείους νήσους, την Βλαχομπογδανίαν, και όλοι όσοι στενάζουν υπό την δυσφορωτάτην τυραννίαν του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού…», Ρήγα του Φιλοπάτριδος, *Ελευθερία – Ισοτιμία – Αδελφότης, Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Δημοσιεύεται στο Βρανούσης 1957.

10 Ο αναφερόμενος ως «Σπαρτιάτης» συμβολίζει τους Μανιάτες που, μαζί με τους Σουλιώτες, αποτελούσαν το κατεξοχήν «επαναστατικό υποκείμενο» των σχεδίων του Ρήγα. Ρήγας Φεραίος, «Ύμνος πατριωτικός της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών Ελευθερίας», Κέρκυρα 1798, στο Βρανούσης, 1957: 397.

11 Είναι πραγματικά εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι συγγραφείς στους οποίους στηρίζεται η απόρριψη της διαχρονίας του ελληνικού έθνους, και δεν έχουν κατανοήσει γενικά το εθνικό φαινόμενο, και έχουν πλήρη άγνοια ειδικά της ελληνικής περίπτωσης! Οι εργασίες τους αποτελούν κλασικά παραδείγματα δυτικοκεντρικής σκέψης που επιχειρεί να εφαρμόσει πλαντικά το γαλλικό κυρίως μοντέλο εθνογένεσης, χωρίς να γνωρίζουν την ιστορία του ελληνικού έθνους ενώ έντονη είναι και η μαρξική και νεοφιλελεύθερη προκατάληψη που αντιμετωπίζει το έθνος ως παθολογία της Ιστορίας. Βλ. χαρακτηριστικά: Gellner 1983, Hobsbawm 1990 και τον «γκουρού» της εθνομηδενιστικής αντίληψης, Benedict Anderson, (1983) Πρβ την εργασία μας, Χατζηαναστασίου 1994.

νεται άκριτα αποδεκτή περίπου ως θέσφατο, κάθε επιμέρους τοποθέτηση που την στηρίζει, δεν μπορεί παρά να είναι εξίσου «φαντασιακή»! Εννοείται βέβαια, ότι στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης η ιδεολογία, η συνείδηση και οι «μύθοι» δεν έχουν καμία επιστημονική αξία.[12] Το πρόβλημα με αυτή τη δήθεν θετικιστική προσέγγιση είναι ότι δεν μπαίνει στον κόπο να παραθέσει κανένα αποδεικτικό στοιχείο που να αμφισβητεί τη διαχρονία του ελληνισμού αλλά και των αρνητικών συνεπειών της Τουρκοκρατίας για τους υπόδουλους. Έτσι, η «εξαφάνιση» (πότε άραγε;) του ελληνικού έθνους θεωρείται δεδομένη, χωρίς φυσικά να αποδεικνύεται, ενώ η «επανεμφάνισή» του τον 18ο αι. ερμηνεύεται ως ιδεολογική κατασκευή των αστών εθνικιστών!

Μία όμως πραγματικά επιστημονική θεώρηση θα ξεκινούσε από την επισήμανση της αρνητικής εικόνας του Τούρκου και της Τουρκοκρατίας στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση από το 19ο αι. και μετά και θα εξέταζε τόσο το ιστορικό και λογοτεχνικό όσο και το συναισθηματικό και ψυχολογικό υπόβαθρο αυτού του φαινομένου. Θα συνέκρινε δε την ελληνική περίπτωση με άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις εθνών που βίωσαν την εμπειρία της τουρκικής κατάκτησης. Ήδη δείξαμε ότι η αρνητική εμπειρία της τουρκικής κατάκτησης είναι κοινός τόπος στη νεοελληνική λογοτεχνική παράδοση, τόσο τη λαϊκή όσο και τη λόγια, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας αν όχι και πριν από αυτήν. Στη συνέχεια θα δούμε ότι αυτό αποτελεί κοινό τόπο ανάμεσα και στους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς.

Στη Σερβία

Κεντρικό ρόλο στη σερβική λαϊκή προφορική παράδοση κατέχουν τα μακροσκελή αφηγηματικά ποιήματα, τα περίφημα *σερβικά επικά τραγούδια*, που έχουν ως αντικείμενό τους την, τραγική για τους Σέρβους, μάχη του Κοσσυφοπεδίου τη μέρα του Αγίου Βίτου (15 Ιουνίου 1389) αλλά και άλλα θέματα σχετικά με την αντίσταση στην τουρκική κατάκτηση.[13] «Η εικόνα της καταστροφής στη μάχη του Κοσσόβου επέζησε για αιώνες στη λόγια και προφορική σερβική λογοτεχνική παράδοση» (Koljevic 1980: 154).

Ναι, κι από τα Ιεροσόλυμα, Ω! από αυτόν τον ιερό τόπο,
Πέταξε ένα μεγάλο γκρίζο πουλί, ένα γεράκι με νύχια γαμψά!
Και στο ράμφος του κρατούσε ένα ευγενικό χελιδόνι.
Αλλά περίμενε! Δεν είναι γεράκι, αυτό το γκρίζο πουλί,
Είναι ένας άγιος, ο Άγιος Ηλίας.
Και δεν φέρνει μαζί του ευγενικό χελιδόνι
Αλλά ένα γράμμα από την ευλογημένη Παναγία.

[12] Η θέση που απαξιώνει, αν δεν αγνοεί παντελώς, την ιδεολογία ως φαινόμενο του εποικοδομήματος είναι πλέον ξεπερασμένη εδώ και δεκαετίες μετά τις εργασίες των Αλτουσέρ και Καστοριάδη (Βλ. Καστοριάδης 1971). Εκτός αυτού είναι και εντελώς υποκριτική, αφού οι φορείς της περιορίζονται σε τελική ανάλυση στη θεωρία αποφεύγοντας επιμελώς να παραθέσουν οποιαδήποτε αντικειμενικά στοιχεία προκειμένου να αντικρούσουν τους εθνικούς μύθους ή να αποδείξουν την «εξαφάνιση» αρχαίων εθνών όπως το ελληνικό, το κινεζικό ή το εβραϊκό, ενώ συνήθως επιδεικνύουν τραγική άγνοια στοιχειωδών ιστορικών δεδομένων.

[13] Η σερβική βιβλιογραφία είναι, φυσικά, τεράστια. Στα ελληνικά δεν υπάρχει ως τώρα κάποια σχετική έκδοση σε πιο προσιτή στον Έλληνα αναγνώστη γλώσσα, βλ: Locke 2002.

Το φέρνει στον Τσάρο του Κοσσόβου
Και το ακουμπά στα τρεμάμενα γόνατά του.
Και τότε το γράμμα λέει μόνο του στον Τσάρο:
«Λάζαρε! Λάζαρε! Τσάρε από ευγενική γενιά,
Για ποιο βασίλειο λαχταράς περισσότερο;
Θα διάλεγες ένα ουράνιο στέμμα σήμερα;
Ή θα διάλεγες ένα επίγειο;
Αν διαλέξεις το επίγειο, τότε σελωμένα άλογα,
Σφιχτά γκέμια – βάλε τους ιππότες σου να φορέσουν τ' άρματά τους κάνε πρωινή επίθεση εναντίον των Τούρκων: ο εχθρός σου θα συντριβεί.
Αλλά αν διαλέξεις τους ουρανούς, τότε χτίσε μια εκκλησία -
Ω!, όχι από πέτρα αλλά από μετάξι και βελούδο -
Μάζεψε όλες τις δυνάμεις σου, πάρε άρτον και οίνον,
Γιατί τα πάντα θα χαθούν, θα χαθούν οριστικά,
Κι εσύ, ω Τσάρε, θα χαθείς μαζί τους.»
Και όταν ο Τσάρος άκουσε αυτά τα άγια λόγια
Συλλογίστηκε, κάνοντας κάθε είδους σκέψη:
«Ω, Πολυαγαπημένε μου Θεέ, τι να κάνω, και πώς;
Να διαλέξω τη γη; Να διαλέξω τους ουρανούς;
Και αν διαλέξω το βασίλειο,
Αν διαλέξω τώρα το επίγειο βασίλειο,
Τα επίγεια βασίλεια είναι πράγματα περαστικά-
Ένα ουράνιο βασίλειο, που ακτινοβολεί στο σκοτάδι, διαρκεί αιώνια.»
Και ο Λάζαρος διάλεξε τους ουρανούς, κι όχι τη γη,
Κι έραψε μια εκκλησιά, εκεί στο Κόσσοβο-
Ω!, όχι από πέτρα αλλά από μετάξι και βελούδο -
Και κάλεσε εκεί τον Πατριάρχη της Σερβίας,
Συγκέντρωσε εκεί τους δώδεκα αρχιεπισκόπους
Και συγκέντρωσε τα στρατεύματά του,
Πήρε μαζί του τον σωτήριον άρτον και τον οίνον.
Μόλις ο Λάζαρος έδωσε τις εντολές του
Τότε από απέναντι στην πεδιάδα του Κοσσόβου, ξεχύθηκαν οι Τούρκοι. [14]

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας αναπτύχθηκε κι ένα άλλο είδος δημοτικών τραγουδιών αντίστοιχο με τα ελληνικά κλέφτικα τραγούδια, τα τραγούδια για τους Χαϊντούκους (Zimmerman 1979: 171). Οι Χαϊντούκοι, όπως και οι Κλέφτες, κατέφευγαν στα βουνά για να αποφύγουν τις συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης. Εκεί συγκροτούσαν ομάδες και διενεργούσαν επιδρομές εναντίον των εκπροσώπων της οθωμανικής εξουσίας. Στη λαϊκή συνείδηση είχαν ηρωοποιηθεί και αποτελούσαν αντικείμενο θαυμασμού, ενώ στη συνέχεια θα αποτελέσουν τον πυρήνα του σερβικού επαναστατικού στρατού στις εξεγέρσεις του 1787-1791, 1804 – 1811 και 1815 (Νυσταζοπούλου 1991: 91 κ.ε).

Επική μορφή, κοινή και στους Σέρβους και τους Βούλγαρους, είναι του Μάρκου Κράλιεβιτς (Κράλι Μάρκο), που στη λαϊκή αφηγηματική ποιητική παράδοση εμφανίζεται ως αγωνιστής της ελευθερίας και πρωτοπόρος του αγώνα κατά των Τούρκων, ενώ το πραγματικό ιστορικό πρόσωπο, ο Μάρκος Κράλιεβιτς, απεδείχθη πολύ κατώτερος των περιστάσεων, αφού μετά την ήττα των Σέρβων στη μάχη του Τζερνομιανού στον Έβρο το 1371 έγινε υποτελής των Τούρκων. Στη λαϊκή συνείδηση, ωστόσο, η άρνηση της υποταγής μεταμορφώνει το τραγικό ιστορικό πρόσωπο σε λαϊκό ήρωα με υπερφυσικές ιδιότητες που

[14] «Η πτώση του σερβικού βασιλείου». Μετάφραση από τα αγγλικά. Βλ www.kosovo.net/history/battle_of_kossovo.html

αντιστέκεται στους Τούρκους.[15] Όπως επισημαίνει ο Wachter, «για τον καταπιεσμένο χριστιανό χωρικό που άκουγε τον παρακάτω μύθο, η μορφή του Μάρκου (που ήταν ικανός να διαπράξει τέτοιες ιεροσυλίες όπως το να πατήσει με παπούτσια πάνω σ' ένα μουσουλμανικό χαλί προσευχής ή να απειλήσει τον ίδιο τον σουλτάνο) θα πρέπει να αποτελούσε μια απίστευτα γλυκιά, έστω και δι' αντιπροσώπου, εκδίκηση» (Wachtel 1998: 38).

Και ο Μάρκο είναι τόσο θυμωμένος
Πατάει πάνω στο χαλί της προσευχής με τις μπότες του
Ο Μάρκο κοιτάζει τον σουλτάνο
Το αίμα και τα δάκρυα τρέχουν από τα μάτια του.
Κι ο σουλτάνος βλέπει τον Μάρκο,
Βλέπει το βάρος του ροπάλου που κρατάει,
Κάνει πίσω. Ο Μάρκο έρχεται κοντά,
Κολλάει τον σουλτάνο στον τοίχο.

Άλλος κύκλος επικών τραγουδιών, μετά τα τραγούδια για τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, τους Χαϊντούκους και τον Μάρκο Κράλιεβιτς, είναι τα λαϊκά τραγούδια για τη σερβική επανάσταση (1804-1814).

Τα τραγούδια αυτά, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και του αντιστασιακού φρονήματος των Σέρβων. Τα σερβικά έπη διαδίδονταν από στόμα σε στόμα από προικισμένους τραγουδιστάδες καταγράφτηκαν δε για πρώτη φορά από τον Βουκ Κάρατζιτς (1787-1864), τη σημαντικότερη μορφή της σερβικής πνευματικής αναγέννησης.[16]

Σε ό, τι αφορά τη λόγια παράδοση, περιορίζεται σε θρησκευτικά θέματα, αλλά και σε θέματα από τη μεσαιωνική σερβική ιστορία. Τον αγώνα των Σέρβων κατά των Τούρκων θα υμνήσει ο Πέτρος Νιέγκος (1813-1851), ο θρησκευτικός και πολιτικός ηγέτης των Μαυροβουνίων με το έργο του *Στεφάνι των βουνών* (1847), στο οποίο χρησιμοποιεί τη λαϊκή γλώσσα της σερβικής επικής παράδοσης.

Στη Βουλγαρία

Η πνευματική κίνηση στη Βουλγαρία είχε βυζαντινές ρίζες και στη διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης περιορίστηκε στα μοναστήρια, όπου επίσης κυριαρχούσε η ελληνική πνευματική παράδοση. Γι' αυτό και οι πρώτοι Βούλγαροι λόγιοι είχαν ελληνική παιδεία, οπότε προτεραιότητα των Βουλγάρων ήταν ακριβώς η απαλλαγή από την πνευματική κηδεμονία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (Κατσόφσκα 2004: 315-321 και υποσημείωση 30, 1991: 204-222). Είναι ωστόσο χαρακτηριστικό ότι πολλοί σημαίνοντες Βούλγαροι επαναστάτες ήταν και λογοτέχνες, όπως ο Λιούμπεν Καραβέλοφ και ο Γκεόργκι Ρακόφκσι (Νυσταζοπούλου 1991: 222-226). Κορυφαίος ωστόσο Βούλγαρος λογοτέχνης θεωρείται ο Ιβάν Βαζόφ (1850-1921) που έγραψε μυθιστορήματα, οι υποθέσεις των οποίων εκτυλίσσονται στην τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας. Πιο αντιπροσωπευτικό του έργο θεωρείται το εύγλωττο *Κάτω από το ζυγό*, ενώ η μορφή του Κράλη Μάρκου εμφανίζεται στο έργο του *Ο Κράλι Μάρκο και το ντουφέκι* (1883).

Σε ό,τι αφορά όμως τη λαϊκή παράδοση, υπάρχει μια πλούσια παραγωγή σε τραγούδια, παραμύθια και θρύλους που

[15] Βλ. Wachtel 1998: 37-38. Ο Wachtel επισημαίνει πως ο Μάρκος Κράλιεβιτς εμφανίζεται και ως ήρωας σε σλοβενικά δημοτικά τραγούδια. Βλ. επίσης: Low 1968, Topalov 2002: 97-101, Ιωαννίδου 1994: 182-190..

[16] Για την προσωπικότητα του Βουκ Κάρατζιτς, βλ. Wilson 1970. Στα ελληνικά βλ. Νυσταζοπούλου, 1991: 150-152.

αποτυπώνουν ανάγλυφα την ιδεολογία και την ψυχοσύνθεση του βουλγαρικού λαού. Πολλοί από τους θρύλους και τις προφητείες που διαδόθηκαν κατά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης σώζονται και σε βουλγαρικές παραλλαγές. Ο γνωστός θρύλος για τα μισοτηγανισμένα ψάρια έχει καταγραφεί και στον Περλεπέ (Πρίλεπ, σήμερα στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας) και στο Ραντομίρ (Ιωαννίδου 1994: 185-186). Δημιουργείται έτσι μια κοινή μεταβυζαντινή (ελληνοβουλγαρική) λαϊκή παράδοση στην οποία η μοίρα των δύο τουρκοκρατούμενων λαών είναι κοινή.

Επίσης, είναι πολύ χαρακτηριστική η διάδοση που είχε η *Αλεξανδρία*, έργο του οποίου το πρωτότυπο ανάγεται στην ελληνιστική εποχή και έκτοτε γνώρισε πολλαπλές διασκευές για να φτάσει στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία με τη μορφή της *Φυλλάδας του Μεγαλέξανδρου*, που είχε μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο:[17]

> *Εν τω μέσω των διθυράμβων τούτων του καιρού, περιήλθεν εις των ναυτικών μας πληθυσμών τας χερίας, άνωθέν τους ριφθείσα, βίβλος απλούστατα γεγραμμένη, περιέχουσα δε τας πράξεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Όλοι οι ναύται περιεστοίχιζον εν τη νηνεμία και απραξία του πλοίου, όστις ήξευρε να αναγιγνώσκη, και ενθουσιώντο ακροαζόμενοι τα καθέκαστα των ανδραγαθημάτων του Μεγάλου Μακεδόνος.*[18]

Σε μία μάλιστα εκδοχή της, προστέθηκε και μια «προφητεία» του Αλέξανδρου για την κατάληψη της Μακεδονίας από τους Τούρκους.[19] Έχουμε λοιπόν, σερβικές και βουλγαρικές διασκευές του έργου που ξεκινούν από τον 10ο αι. και συνεχίζονται έως την εκτύπωση μιας βουλγαρικής και μιας σερβικής εκδοχής, το 1844, σε τυπογραφείο της Σερβίας. Το 1987 κυκλοφόρησε η βουλγαρική διασκευή του 15ου αι. σε κοινή βουλγαροσερβική φωτοτυπική αναπαραγωγή, με σχόλια και στις δύο γλώσσες. Σύμφωνα με τους επιμελητές της έκδοσης, η *Αλεξανδρία* ήταν από το Μεσαίωνα «δημοφιλές λαϊκό ανάγνωσμα», όπου ο Αλέξανδρος εμφανίζεται ως χριστιανός ήρωας[20] Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στις διασκευές της Τουρκοκρατίας, τους Πέρσες εχθρούς του Μεγαλέξανδρου αντικαθιστούν πλέον οι Τούρκοι. Η μορφή του Μεγαλέξανδρου ανάγεται έτσι στη λαϊκή συνείδηση σε πρόμαχο του αγώνα εναντίον των Τούρκων (Topalov Kyril - Berova Topalova Veska 2002: 289-292).

Άλλη επική μορφή της λαϊκής βουλγαρικής ποίησης αποτελεί ο Σέρβος Κράλης Μάρκος, που, όπως είδαμε, τα μυθικά κατορθώματά του είχαν μεγάλη διάδοση και στους δύο νοτιοσλαβικούς λαούς. Ο Κράλι Μάρκο αποτελεί τη συμβολική μορφή του ήρωα υπερασπιστή των συνόρων, τα κατορθώματα του οποίου ξεπερνούν το ανθρώπινο μέτρο, καθώς αντιμε-

[17] Βλ. και τη σχετική παρατήρηση του Γιώργου Σεφέρη (*Δοκιμές*, Φέξης, Αθήνα 1962, 412).

[18] *Στο: Αναργύρου Ανάργυρος, Σπετσιωτικά, Αθήνα 1861, τ. Α΄, σ. 43-46. Το απόσπασμα δημοσιεύει ο Γιάννης Κορδάτος 1983: 40.*

[19] Βλ. Καραμπελιάς, 2009: 206. Το κείμενο της Φυλλάδας στο Βελουδής 1977. Έχει εκδοθεί επίσης και από τις εκδόσεις Στοχαστής με εισαγωγή του Α. Α. Πάλλη (1991).

[20] Народна Библиотека на Сърбия, Народна Библиотека "Кирил и Методий", Софийска Илюстрана Александрия, φωτοτυπική αναπαραγωγή, Βελιγράδι 1987. Το χειρόγραφο φυλάσσεται στη συλλογή χειρογράφων της Βουλγαρικής Εθνικής Βιβλιοθήκης με την ένδειξη: 771 (381).

τωπίζει νικηφόρα αντιπάλους με υπερφυσικές δυνάμεις στο πλαίσιο της αιώνιας πάλης του καλού με το κακό. Μόνο που, στην περίπτωσή μας, το κακό ταυτίζεται με τους Τούρκους κατακτητές (Παπαγεωργίου 2004).

Η ιδέα της αντίστασης στην τουρκική κατάκτηση είναι έντονη στο βουλγαρικό δημοτικό τραγούδι πολλών περιοχών και ιδιαίτερα στην περιοχή του Τιρνόβου (σημ. Βελίκο Τίρνοβο), την τελευταία πρωτεύουσα του μεσαιωνικού βουλγαρικού βασιλείου. Τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας η μνήμη του ελεύθερου βουλγαρικού βασιλείου είναι διάχυτη στα τραγούδια, ενώ στη συνέχεια η κύρια μορφή θα είναι αυτή του παράνομου των βουνών, *χαϊντούκου (Минчева 1992: 493-509)*.

Στα δε βουλγαρικά παραμύθια ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Κράλης Μάρκος και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εμφανίζονται συχνά μαζί στις ίδιες λαϊκές αφηγήσεις όπου κυριαρχεί ο αγώνας κατά των Τούρκων κατακτητών. Πολύ χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα:

> *Ο Τούρκος τσάρος Βιζήτ θύμωσε πολύ με τον βασιλιά Μάρκο και τον τσάρο Κωνσταντίνο, μάζεψε πολύ στρατό και έφυγε να πάει να τους πολεμήσει. Ο τσάρος Κωνσταντίνος και ο βασιλιάς Μάρκο, όταν είδαν τόση πολλή τούρκικη δύναμη τρόμαξαν:*
> *- Αυτό είναι δύναμη θεϊκή –είπαν– για να σκοτωθούμε*
> *Και τρέχουν να γλιτώσουν στη Βλαχία.*
> *Όταν ο βασιλιάς Μάρκο συναντήθηκε με τους Τούρκους, άρπαξε μια αχλαδιά, την ξερίζωσε και την έκανε ρόπαλο. Άρχισε λοιπόν ο βασιλιάς Μάρκο να σκοτώνει Τούρκους, αλλά δεν μπορούσε να τους κάνει τίποτα, γιατί όταν χτυπούσε τους Τούρκους με την αχλαδιά, αυτοί διπλασιάζονταν: Η στρατιά των Τούρκων γινόταν διπλή, γιατί η Αγία Θεομήτωρ ήταν με τους Τούρκους. Ο βασιλιάς Μάρκο τρόμαξε, πάει στον τσάρο Κωνσταντίνο και του λέει ότι δεν μπορεί να κάνει τίποτα στους Τούρκους γιατί είναι με το μέρος τους η Αγία Θεομήτωρ και γι' αυτό από κάθε σκοτωμένο Τούρκο βγαίνουν δυο. Όταν το άκουσε ο τσάρος Κωνσταντίνος τρόμαξε πολύ. Μαζεύει όλους τους άρχοντες και τους πατριάρχες και τους διατάζει να προσεύχονται στην Αγία Θεομήτορα να αφήσει τους Τούρκους και να πάει με τους Βουλγάρους. Η Αγία Θεομήτωρ ακούει τις προσευχές και παρατάει τους Τούρκους. Τότε ο βασιλιάς Μάρκο και ο τσάρος Κωνσταντίνος επιτίθενται στους Τούρκους και καταστρέφουν όλες τους τις στρατιές – μόνο λίγοι Τούρκοι έχουν απομείνει στην Κωνσταντινούπολη.*
>
> (Ιωαννίδου 1994: 188-189)

Το βουλγαρικό δημοτικό τραγούδι, διασώζει επίσης και το θρύλο άλλων ηρώων της αντίστασης κατά της τουρκικής κατάκτησης, όπως είναι αυτός του Χαϊντούκου Μομτσίλ που πολέμησε στη Ροδόπη τους Τούρκους. Άλλο πρόσωπο που αναφέρεται στη βουλγαρική δημοτική ποίηση είναι η τραγική μορφή της Ταμάρας Ντεσισλάβα, κόρης του ηγεμόνα του Τιρνόβου, Ιβάν Σισμάν, που δόθηκε στον Μουράτ Α΄ ως σύζυγος, μετά την υποταγή του πατέρα της στον Τούρκο Σουλτάνο.

Στην Κροατία

Και στην Κροατία, παρόλο που εκεί η τουρκική κατάκτηση διήρκεσε αναλόγως μικρότερο χρονικό διάστημα σε σχέση με τις σερβικές περιοχές (από το 1526 έως το 1683), οι απαρχές της κροατικής ποίησης σχετίζονται με την τουρκική κατάκτηση. Ο Μ. Μάρκουλιτς από το Σπλιτ (1450-1526), στο ποίημά του *Ιουδίθ*, χρησιμοποιεί το βιβλικό μοτίβο ως αλληγο-

ρία, προκειμένου να μιλήσει για τον τουρκικό κίνδυνο. Ακόμη πιο εύγλωττο το ποίημά του *Προσευχή κατά των Τούρκων*. Αριστούργημα της κροατικής και της παγκόσμιας λογοτεχνίας θεωρείται το επικό ποίημα *Οσμάν* του Ι. Γκούντουλιτς από τη Ραγούζα/Ντουμπρόβνικ(1589-1638), που αναφέρεται σε μια ιστορία συγκρούσεων μεταξύ Σλάβων και Τούρκων. Τέλος, στον αγώνα των Μαυροβουνίων κατά των Τούρκων αναφέρεται το έργο του Ιβάν Ματζούρανιτς (1814-1890) *Ο θάνατος του Σμαΐλ Αγά Τσέντζιτς*, γραμμένο σε μορφή δημώδους ηρωικού άσματος (Κατσόφσκα 2004: 94).

Στη Ρουμανία

Τέλος, οι ρουμανικές χώρες που δεν γνώρισαν τουρκική κατοχή όπως τα υπόλοιπα Βαλκάνια, αποτέλεσαν αυτό που ο μεγάλος Ρουμάνος ιστορικός Νικολάε Γιόργκα ονόμασε «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο».[21] Εδώ θα συναντήσουμε τις πιο ζωντανές ίσως ζωγραφικές απεικονίσεις από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, ενώ η διάδοση της ελληνικής παιδείας είναι ευρύτατη. Έλληνες και Ρουμάνοι κληρικοί και λόγιοι συνεργάστηκαν για την καταπολέμηση της καθολικής προπαγάνδας, ενώ στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από τον 17ο αι. θα οργανωθούν συνέδρια, θα ιδρυθούν σχολές και θα εκδοθούν βιβλία στα ελληνικά και τα ρουμανικά. Μεγάλη διάδοση θα έχουν και τα έργα του Ρήγα Φεραίου, που άλλωστε μορφώθηκε στις Ηγεμονίες, και ιδιαίτερα ο *Θούριος* που οι κάτοικοι του Βουκουρεστίου τον τραγουδούσαν στους δρόμους και «έγινε υπόδειγμα για την αγωνιστική λογοτεχνία ολόκληρης της περιοχής» (Παπακώστα 1992: 284-289, Καραθανάσης 1982, Κορδάτος 1983: 60-61).

Εθνικά στερεότυπα ή έκφραση της συλλογικής ιστορικής συνείδησης;

Βλέπουμε λοιπόν ότι στη λογοτεχνική και μάλιστα στη δημοτική παράδοση των βαλκανικών λαών, υπάρχουν κοινοί τόποι που έχουν να κάνουν τόσο με την εμπειρία της τουρκικής κατάκτησης όσο και με τις ελπίδες για απελευθέρωση. Η αρνητική επομένως αντιμετώπιση της Τουρκοκρατίας δεν γεννιέται ξαφνικά στο πλαίσιο των βαλκανικών εθνικισμών του 19ου αι., όταν οι βαλκανικοί λαοί διεκδικούν την εθνική τους χειραφέτηση. Δεν πρόκειται δηλαδή για ένα «κατασκευασμένο» εθνικό στερεότυπο που εξυπηρετεί την ιδεολογική συγκρότηση των νεοσύστατων εθνικών κρατών. Αντίθετα, αποτελεί κοινό στοιχείο με ρίζες τόσο παλιές όσο και η ίδια η τουρκική κατάκτηση. Πιστεύω ότι η μικρή αυτή συγκριτική μελέτη δεν αφήνει περιθώριο για άλλη ερμηνεία. Στο επίπεδο της λαϊκής συνείδησης, η Τουρκοκρατία έχει καταγραφεί ως μια απολύτως αρνητική εμπειρία όσο κι αν πολλοί σύγχρονοι ερευνητές προσπαθούν αναδρομικά να... πείσουν τους βαλκανικούς λαούς ότι τα «Οθωμανικά Βαλκάνια» είχαν πολλές θετικές πλευρές (Castellan 1991: 151, 302-306, Σταυριανός 2007: 201, Mijatovich 1892: 1-12. Jelavich και Jelavich 1963: 26, Hösch 1972: 104) και ότι πάντως δεν επρόκειτο για «ζυγό» όπως τα διασώζει η λαϊκή παράδοση. Η δε αντιστασιακή ιδεολογία είναι επίσης βαθιά ριζωμένη στους βαλκανικούς λαούς κι αποτελεί άλλο ένα κοινό στοιχείο της εθνικής συλλογικής συνείδησης, όπως τουλάχιστον αποτυπώνεται στη δημοτική και λόγια λογοτεχνική παράδοση.

[21] Βλ. υποσημείωση 2.

Βιβλιογραφία

α) Ελληνόγλωσση

Αλεξίου Στυλιανός (επιμ.), (1990), *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας και τα άσματα του Αρμούρη και του υιού του Ανδρονίκου*, Εστία, Αθήνα

Βελουδής Γιώργος (επιμ.), (1977), *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνος*, Ερμής, Αθήνα

Gellner Ernest, (1983), *Nations and Nationalism*, Ithaca, Νέα Υόρκη-Blackwell, Οξφόρδη, [στα ελληνικά, *Έθνη και εθνικισμός*, μετ. Δώρα Λαφαζάνη, εκδόσεις Αλεξάνδρεια Αθήνα 1992]

Ζώρας Γεώργιος (επιμ.), (1956), *Βυζαντινή ποίησις*, Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», αρ. 1, Αθήνα

Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, (1994), «Η διαβαλκανική μνήμη στις ιστορικές παραδόσεις της Βουλγαρίας», περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα, 182-190

Καραθανάσης Αθανάσιος, (1982), *Οι Έλληνες λόγιοι στην Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη

Καραμπελιάς Γιώργος, (2006), *Το 1204 και η διαμόρφωση του νεώτερου Ελληνισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις

Καραμπελιάς Γιώργος, (2009), *Κοινωνικές συγκρούσεις και διαφωτισμός στην προεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820), Κοραής και Γρηγόριος Ε΄*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

Καρατζά Αΐντα, (2002), «Ακριτικές επιδράσεις στη λαϊκή αλβανική λογοτεχνία», στον τόμο: Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Ακρίτες της Ευρώπης, Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση: από τον Μεγαλέξαντρο στον Διγενή Ακρίτα,* Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Culture, Αθήνα, 127-133

Castellan Georges (1991), *Histoire des Balkans, Librairie Artheme Fayard,* [Ελληνική έκδοση: Καστελλάν Ζωρζ, *Ιστορία των Βαλκανίων, 14ος – 20ος αι.*, Μετ. Βασιλική Αλιφέρη, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα [χ.χ.]]

Καστοριάδης Κορνήλιος, (1971), *Η φαντασιακή θέσμιση της Κοινωνίας*, μετ. Σωτήρης Σπαντιδάκης, εκδόσεις Κέδρος-Ράππα, Αθήνα

Κατσόφσκα-Μαλιγκούδη Γιάννα, (2004) *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων, εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό τους*, Gutenberg, Αθήνα

Κορδάτος Γιάννης, (1983), *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983

Κριαράς Εμμανουήλ, (1965), *Ανακάλημα της Κωνσταντινούπολης*, Θεσσαλονίκη

Κριάρης Α., (1920), *Πλήρης συλλογή Κρητικών δημωδών ασμάτων*, Εν Αθήναις

Λουκάτος Σπυρίδων, (1974), «Ο ασταμάτητος θρήνος για την Άλωση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 438-440

Λουκάτος Σπυρίδων, (1974β), «Η μεγάλη κοινωνική αλλαγή. Αποτελέσματα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα, 441-444

Μαλτέζου Χρύσα, (2003), *“Stradioti”, οι προστάτες των συνόρων*, Αθήνα

Πολίτης Αλέξης, (1975), «Το δημοτικό τραγούδι», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 288-290

Μήλλας Ηρακλής, (2005), *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, τρίτη έκδοση, Αθήνα

Benedict Anderson, (1983), (*Imagined Communities, Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Λονδίνο [στα ελληνικά: *Φαντασιακές Κοινότητες, στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997]

Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ. (επιμ.), (1955), *Κρητική Λογοτεχνία*, Β. Β. «Αετού», αρ. 7, Αθήνα

Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μαρία, (1991) *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτη-*

ση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος αι.), β΄ έκδοση, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη

Πάλλη Α. Α. (Ιστορική εισαγωγή), (1990-91), *Η Φυλλάδα του Μεγ' Αλέξανδρου, ή Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου του Μακεδόνος. Βίος, Πόλεμοι και Θάνατος Αυτού*, Αθήνα

Παπαγεωργίου Φούλη (επιμ.), (2004), *Κραλί Μάρκο, ο ήρωας υπερασπιστής των συνόρων*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας, Άγιος Κλήμης Αχρίδας (19.3.2004), ACRINET, Αθήνα

Παπακώστα – Danielopulu, Κορνιλία, (1992), «Οι ρουμανο-ελληνικές πολιτιστικές σχέσεις στους 17ο-19ο αιώνες», περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα, 284-289

Πετρόπουλος Δημήτριος, (1958), *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, 1 Βασική Βιβλιοθήκη «Αετού», τ. 46, Εκδοτικός Οίκος Ζαχαρόπουλου, Αθήνα

Πολίτης Νικόλαος, (1920) Γ., «Περί του εθνικού έπους των νεωτέρων Ελλήνων», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α΄, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις,

Σεφέρης Γιώργος, (1962), *Δοκιμές*, Φέξης, Αθήνα

Σταυριανός Λ. Σ., (1958), *The Balkans since 1453*, Ιλινόις, [Ελληνική έκδοση: *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, Μετ. Ελένη Δελιβάνη, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007]

Σφυρόερας Βασίλειος, (1975), «Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 144-145

Τερζοπούλου Μιράντα, (2002), «Παλιά τραγούδια, παλιοί ήρωες. Νέα όρια και περιθώρια», στον τόμο: *Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ακρίτες της Ευρώπης, Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση: από τον Μεγαλέξαντρο στον Διγενή Ακρίτα*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Culture, Αθήνα, 135-151

Topalov Kyril, (2002), «Ο ποιητικός μύθος για τον Κράλι Μάρκο ως προστάτη των συνόρων της ελευθερίας στο έργο των Βουλγάρων ποιητών του 19ου αιώνα», *Ακρίτες της Ευρώπης, Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση: από τον Μεγαλέξαντρο στον Διγενή Ακρίτα*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Culture, Αθήνα, 97-101

Topalov Kyril, Berova Topalova Veska, (2002), «Η «Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου», («Αλεξανδρία») στη βουλγαρική λογοτεχνία και η ιδέα για τον υπερασπιστή», *Ακρίτες της Ευρώπης, Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση: από τον Μεγαλέξαντρο στον Διγενή Ακρίτα*, Κέντρον Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Culture, Αθήνα, 289-292

Χασιώτης Ιωάννης, (2001), *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης: ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη

Χατζηαναστασίου – Φιλανιώτης Τάσος, (1994) «Ιστορία της προβληματικής για το έθνος», στο Καραμπελιάς Γιώργος (επιμ.): *Η ελληνική Ουτοπία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 27-41

Hobsbawm Eric, (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, programme, myth, reality, Oxford University Press, Οξφόρδη [στα ελληνικά: *Έθνη και εθνικισμός από το 1780, πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μετ. Χρυσ. Νάντρις, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994]

Χρυσός Ε. (επιμ.), (1994), *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα

β) Ξενόγλωσση (σε λατινικό αλφάβητο)

Flauriel Claude, (1825), *Chants populaires de la Grece moderne*, 2, Παρίσι

Jelavich Charles και Barbara, (1963), *The Balkans in Transition, Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the 18th Century*, University of California Press, Berkeley

Hösch Edgar, (1972), *The Balkans: A Short History from Greek Times to the Present Day*, Νέα Υόρκη

Koljevic Svetozar, (1980), *The Epic in the Making*, Oxford University Press, Οξφόρδη

Locke Geoffrey N.W., (2002), *The Serbian Epic Ballads: an Anthology*, Λονδίνο

Low D. H., (1968), *The Ballads of Marko Kraljevic*, [πρώτη έκδοση: 1922], Greenwood Press, Νέα Υόρκη

Mijatovich C., (1892), *Constantine: The Last Emperor of the Greeks*, London

Millas Iraklis (Hercules), (2006), *Tourkokratia: History and the Image of Turks in Greek Literature*, Opleiding Europese Studies, Working Papers, European Studies, Universiteit van Amsterdam, Άμστερνταμ. Διαθέσιμο στο www://cf.hum.uva.nl/~eurstu/pdf.wpesa4.pdf

Wachtel Baruch Andrew, (1998), *Making a Nation, Breaking a Nation, Literature and Cultural Politics in Jugoslavia*, Stanford University Press

Wilson Duncan, (1970), *The Life and Times of Vuk Stefanovic Karadzic*, Oxford University Press, Οξφόρδη

Zimmerman Zora Dervnja, (1979), «The Changing Roles of the Vila in Serbian Traditional Literature», *Journal of the Folklore Institute*, Vol. 16, No 3, 1η Σεπτεμβρίου, Indiana University Press

γ) Ξενόγλωσση (σε κυριλλικό αλφάβητο)

Минчева Тянка, (1992), "Съпротнвата на населението от великотърновския край в годините на османското владичество, отраена в народните песни", [Η λαϊκή αντίσταση στην περιοχή του Τιρνόβου στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως αντανακλάται στα δημοτικά τραγούδια] στο Великотърновски Университет, Турските Завоевания и съдбата на Балканските Народи, отраени в исторически

Народна Библиотека на Сърбия, Народна Библиотека "Кирил и Методий", (1987), Софийска Илюстрана Александрия, φωτοτυπική αναπαραγωγή, Βελιγράδι

и литературни паметничи от XIV – XVII век, Βελίκο Τίρνοβο, 493-509

